

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159. 942: 159.923.2 – 053.5

КАЛЮЖНА Юлія Іванівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

САМООЦІНКОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ СХИЛЬНОСТІ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

У статті розглядається проблема цілеспрямованого розвитку схильності до педагогічної діяльності у підлітків та старшокласників у контексті їхнього професійного самовизначення. Аналізуються результати емпіричного дослідження структури педагогічної схильності учнів із різними проявами самооцінки. Окреслюються методичні засоби розвитку складових схильності до професії вчителя у шкільній молоді.

Ключові слова: *професійне самовизначення, схильність, мотивація, інтерес, вміння, педагогічні здібності, самооцінка, самосвідомість, саморегуляція, методичні засоби розвитку схильності до педагогічної діяльності.*

Постановка проблеми. 3-поміж ключових завдань сучасної школи можна вирізнити підготовку учнівської молоді до свідомого та ефективного професійного самовизначення, що є запорукою подальшої продуктивної фахової діяльності. Цей процес неможливий без розвитку особистості як суб'єкта праці, який здатний здійснювати аналіз власних внутрішніх ресурсів та співвідносити їх із вимогами професії. Успішність такого співставлення залежить від розвитку цілісного комплексу мотивів обрання професії школярами, які спонукають шкільну молодь не лише до теоретичного ознайомлення з її змістом, але і до активного опанування ключовими елементами майбутньої праці у безпосередній практичній діяльності. Це створює умови для перевірки учнями своїх можливостей та, в разі необхідності, своєчасної корекції процесу самовизначення. У цілому така мотивація є ознакою схильності до праці у певній галузі, яка створює передумови для професійного саморозвитку особистості.

Проте при обранні учнями педагогічної професії ними далеко не завжди усвідомлюються її суттєві ознаки. Проблемою при цьому є дещо спрощене та поверхове уявлення шкільної молоді про професію вчителя, основними функціями якого переважно вважаються навчальна та виховна. При цьому школярі потребують ознайомлення з суттєвими ознаками педагогічної професії, які далеко не зразу вирізняються ними на основі попереднього життєвого досвіду. До їхнього складу можна віднести ті характеристики, які свідчать, передусім, про творчий та багатогранний зміст роботи вчителя. У роботах В.А. Семиченко серед них вирізняється її поліфункціональність, яка повсякчас спрямована на досягнення освітніх, виховних та розвивальних цілей, а тому від учителя постійно вимагається комплексність у окресленні професійної мети. Наступною характеристикою педагогічної професії автор вважає варіативність діяльності вчителя, яка зазвичай не регламентується чіткими правилами та інструкціями, а вимагає творчого підходу, самостійного прийняття рішень, вибору прийомів та засобів дій у кожній конкретній ситуації. Важливою характеристикою роботи вчителя є поєднання реальних дій «тут і тепер» із прогностичними припущеннями щодо їхніх наслідків та результатів. При цьому підкреслюється необхідність застосування доцільних педагогічних прийомів на практиці з їх теоретичним опрацюванням, аналізом та узагальненням на майбутнє. Педагогічна діяльність передбачає також інтегративність мисленнєвої діяльності, тобто здатність учителя розглядати та пояснювати події, ситуації з огляду на цілісний комплекс їхніх причин та умов виникнення. І, зрештою, робота педагога передбачає реалізацію багаторівневої взаємодії з учнями та колегами на основі постійного самопізнання та самовдосконалення [11].

З огляду на складність професійної педагогічної діяльності стає очевидною необхідність розвитку такої базової передумови її вибору шкільною молоддю, як педагогічної схильності, яка передбачає, з одного боку, орієнтування у вимогах професійної діяльності, а з іншого – наявність адекватної самооцінки власних особистісних якостей, які б забезпечили їх ефективну реалізацію.

У вітчизняній психолого-педагогічній літературі питання розвитку педагогічної схильності переважно розглядається у контексті особистісного розвитку старшокласників та студентів. При цьому недооцінюється той факт, що вступ молоді до педагогічних училищ (коледжів) найчастіше припадає саме на старший підлітковий вік, коли відбувається інтенсивне становлення самоусвідомлення особистості та її самооцінки, яка б сприяла успіху майбутньої фахової діяльності. Тому проблема підготовки майбутніх педагогів вже в шкільному віці сьогодні є важливою та актуальною, а розробка шляхів психологічного

супроводу підлітків та старшокласників на цьому шляху вимагає ґрунтовних досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній психології поняття схильності до діяльності розглядалося досить глибоко та всебічно.

Так, С.Л. Рубінштейн, розглядав схильність як дієвий мотив поведінки особистості, який входить до складу спрямованості на відповідну діяльність у поєднанні з бажаннями, потягами та іншими спонукуваннями до активних дій. Це психологічне утворення пов'язувалось ним насамперед із пізнавальними інтересами особистості, які завдяки емоційній привабливості надають їм практичної значущості та активізують процес освоєння діяльності [10].

Подібне трактування схильності знаходимо у роботах О.Б. Орлова, який розглядає її як предметно – функціональну потребу особистості у виконанні діяльності та її постійному вдосконаленні. Її особливістю, за думкою автора, є те, що людину спонукає до дії не лише результативність виконуваної роботи, але і її змістовно – процесуальна сторона (наприклад, задоволення від самої діяльності), що посилює внутрішню мотивацію. Серед основних передумов розвитку схильності до конкретної діяльності він вирізняв :

- загальний рівень розвитку мотиваційної сфери особистості, який становить так звану особистісну готовність до діяльності,
- загальне відношення до певного виду діяльності,
- самі умови діяльності, які сприяють розвитку схильності до неї [8].

Специфічні характеристики схильності як мотиву поведінки вирізняє Є.П. Ільїн. Основною серед них він вважає відповідність цього спонукування змісту діяльності на основі глибокого ознайомлення з її суттєвими характеристиками. При цьому діяльність, відповідна схильності, завжди є особистісно значущою і сприяє формуванню спрямованості особистості. Окрім цього, схильність сприяє породженню стійкого інтересу до діяльності, що забезпечує постійний саморозвиток у обраному напрямку. Автор зазначає також, що супутником схильності зазвичай є здібності до цієї ж діяльності. У комплексі ці ознаки значною мірою дозволяють характеризувати професійне покликання особистості [5; с.160-161].

Специфічні особливості педагогічної схильності розглядає А.К. Маркова. На її думку, це стійка мотивація до професії вчителя, яка не може зводитися лише до любові до дітей. Вона передбачає прагнення до освоєння та реалізації професії, яке сприяє переборенню труднощів та перешкод на цьому шляху. Основною її ознакою автор вважає стійкий інтерес до особистості учня, що визначає сприйняття педагогом будь-якої виробничої ситуації та логіку поведінки у цілому.

Окрім цього А.К. Маркова зазначає важливу роль широкого спектру педагогічних здібностей як у формуванні, так і в реалізації схильності до роботи вчителя [7].

Таким чином, педагогічна схильність є складним мотиваційним утворенням, яке є джерелом активності особистості саме у контексті безпосереднього виконання її професійної діяльності на основі стійкого інтересу та реалізації педагогічних здібностей.

Усі ці складові здатні оптимально реалізуватися з урахуванням їхньої адекватної самооцінки особистістю. У психологічних дослідженнях вона розглядається як прояв самосвідомості, спрямований на оцінку людиною самої себе на основі знань та відношень [4; 6; 12; 13]. Так, І.І. Чеснокова зазначає, що самооцінка є специфічним утворенням самосвідомості, яке формується у процесі самопізнання на основі інтегрування знань та уявлень про власні якості особистості та її емоційно-ціннісного ставлення до себе. Поєднуючи у собі раціональний та емоційний компоненти, самооцінка обумовлює ставлення людини до оточуючої дійсності, соціуму, що виражається у регулюванні поведінки в цілому. Таким чином, вона є однією з суттєвих ланок потребово-мотиваційної сфери особистості і формується у школярів при умові, коли вони є не лише об'єктами, а і суб'єктами оціночної діяльності [13].

У вітчизняній літературі самооцінка визнається досить пізнім утворенням, яке починає адекватно реалізуватися у підлітковому віці. Проте її специфічною характеристикою вважається те, що вона визначається очікуваною оцінкою ззовні, з боку дорослих та однолітків. У юнаків же самооцінка набуває дедалі більшої узагальненості і визначається власним ідеальним уявленням про особистість, її переваги та недоліки [6].

Проте сьогодні однією з *найактуальніших проблем* залишається така оптимальна організація навчально-виховного процесу школі, у якій можна було б забезпечити як ознайомлення підлітків та старшокласників із суттєвими сторонами праці вчителя, так і створити оптимальні умови для розвитку інтересу до неї, практичних навичок та спеціальних здібностей на основі адекватної самооцінки. При цьому особлива увага має приділятися специфічним характеристикам педагогічної схильності, притаманним учням різних вікових категорій з різними самооціночними проявами, відповідно до яких доцільно підбирати методи сприяння розвитку цієї якості.

Цілями статті є: 1) вивчення типових особливостей схильності до педагогічної діяльності, характерних для сучасних підлітків та старшокласників із різними проявами самооцінки; 2) окреслення шляхів та засобів розвитку педагогічної схильності у школярів із урахуванням специфіки їх самооцінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження особливостей професійного самовизначення підлітків та старшокласників ряду шкіл м. Полтави нами були застосовані методика дослідження схильності до педагогічної професії [7]. Окрім цього, використовувалась також методика визначення самооцінки особистості та анкетування, спрямоване на вивчення особливостей становлення окремих компонентів педагогічної схильності у школярів. Загальна вибірка досліджуваних охоплювала 198 осіб віком 14–17 років.

Перша методика дозволяє не лише визначити рівень розвитку схильності до роботи вчителя, але і проаналізувати отримані показники за декількома критеріями, а також визначити як специфіку проявів схильності у підлітків та старшокласників, так і особливості умов, у яких вона розвивалася та перспективи подальшого її вдосконалення.

Першим критерієм оцінювання результатів є наявність педагогічного інтересу, який проявляється у прагненні школярів більше дізнатися про професію вчителя та навчальні заклади, де можна її освоїти. До цієї ж групи питань методики належать ті, які виявляють емоційну привабливість педагогічної праці для учнів, тому вони можуть опосередковано свідчити про їх загальне ставлення до педагогічного фаху.

Другий критерій оцінювання схильності до педагогічної діяльності пов'язаний із наявним у школярів досвідом педагогічної діяльності. Зважаючи на вікові можливості його отримання, питання методики стосуються як реальних педагогічних спроб у роботі з однокласниками у шкільних ситуаціях, із молодшими дітьми, тощо, так і дій в узагальнених або змодельованих умовах, які, проте, мають ознаки педагогічних функцій (наприклад: « Чи часто ви даєте поради, опікаєте, допомагаєте іншим?»). Цей критерій свідчить про наявність у школярів не лише пізнавального інтересу до майбутньої педагогічної діяльності, а й про низку дієвих мотивів, які спонукають школярів до його практичного втілення у реальній поведінці.

Останній критерій педагогічної схильності стосується наявності педагогічних здібностей (переважно комунікативних, організаційних, мовних, експресивних), які виступають певними орієнтирами для співставлення вимог професії з наявними психологічними особистісними утвореннями школярів. Слід зазначити, що уявлення школярів про педагогічні здібності та оцінка їх наявності у себе додатково уточнювалися нами з допомогою опитування (анкетування).

Ми намагалися виявити особливості проявів цих критеріїв у підлітків та старшокласників із різними рівнями самооцінки.

Отримані нами результати дозволили виявити деякі особливості педагогічної схильності у школярів.

Серед підлітків та старшокласників із заниженою самооцінкою (21% від усього контингенту опитуваних) загальний показник схильності до педагогічної діяльності виявився дещо нижчим середнього (відповідно 0,31 та 0,29 бали). Анкетування школярів дозволяє свідчити про те, що ці учні, вирізняючи складність професії вчителя та високу моральну відповідальність як основну умову її реалізації, не відчують достатньо впевненості в здатності її освоїти, а також передбачають ускладнення в окресленні на майбутнє шляхів саморозвитку у цьому напрямку. Проте аналіз особливостей критеріїв схильності до педагогічної професії дозволяє стверджувати про досить високі показники інтересу до неї (відповідно середній бал 0,62 у підлітків та 0,65 у старшокласників цієї групи досліджуваних). Причому у підлітків пізнавальний інтерес до педагогічної діяльності стосується, насамперед, особливостей реалізації окремих педагогічних функцій. Показник інтересу до професії вчителя у старшокласників відображає їхнє намагання ознайомитися з педагогічною термінологією, роботами педагогів – новаторів, тощо. Опитування (анкетування) школярів щодо важливості для них цього критерію показало, що учні з заниженою самооцінкою, недооцінюючи особистісні характеристики, які вимагають, передусім, усвідомлення їхньої суті та проявів у поведінці, краще можуть оцінити емоційну складову діяльності у формі привабливості чи приємності діяльності, що є суттєвою стороною саме інтересу як мотиву поведінки.

Для школярів із завищеною самооцінкою обох вікових категорій (30% опитуваних) загальний показник схильності до педагогічної професії виявився у цілому посереднім (0,52 бали для підлітків та 0,6 для старшокласників). Проте у структурі критеріїв такої схильності у них найкращими виявилися результати щодо оцінки власних здібностей. Так, підлітки з цієї групи досліджуваних показали досить високі результати за цим показником (середній бал по вибірці 0,68). Старшокласники ж виявили дещо нижчі результати (середній бал по вибірці становить 0,65). Опитування школярів дозволило встановити, що при оцінці власних педагогічних здібностей підлітки найчастіше орієнтуються на легкість виконання діяльності (« Вважаю, що маю такі здібності, бо у мене це легко і просто виходить»). При цьому вони рідко звертають увагу на якість результату виконаної дії як на мірило здібностей, не беручи до уваги його оцінки оточуючими. Старшокласники з завищеною самооцінкою виявилися обережнішими при оцінці власних педагогічних здібностей, оскільки шукають підтвердження їм саме у результативності діяльності. Опитування також виявило, що підлітки зазвичай потребують підтвердження своєї

оцінки здібностей як з боку педагогів – професіоналів, так і з боку однолітків, тоді як юнаки намагаються вирізнити власні критерії реалізації здібностей на практиці. Таким чином, показники старшокласників за критерієм самооцінки їх здібностей можна вважати зворотною стороною їх інтенсивного самопізнання та самореалізації і, відповідно, особистісної зрілості.

Для учнів із посереднім рівнем самооцінки (49% контингенту досліджуваних) загальний показник схильності до педагогічної діяльності також не перевищує середніх значень (0,54 балів для підлітків та 0,59 для старшокласників). Проте для них характерними є досить високі результати за критерієм практичних спроб професійної діяльності (0,71 для підлітків та 0,74 для старшокласників). При цьому підлітки зазвичай вказують на наявність у себе фрагментарних умінь загального характеру (наприклад, уміння налагодити розмову з людьми, розподілити час, необхідний для виконання роботи, тощо). Старшокласники з цієї групи досліджуваних вказують на наявність у них більш спеціалізованих умінь та навичок, наприклад, підготовки розважальних заходів для однокласників та молодших дітей, пояснення складного навчального матеріалу іншим школярам, тощо. Такі результати свідчать про те, що учні з адекватним середнім рівнем самооцінки орієнтуються на ключовий критерій схильності до педагогічної діяльності - практичний, який пов'язаний не лише з успіхами, але і невдачами у професії і вимагає усвідомлення їхніх причин та перспектив подолання за рахунок власних зусиль. Адекватна самооцінка сприяє цьому, оскільки є підсумком пошуку реального бачення школярами себе, без занадто великої переоцінки, але і без надлишкової критичності до своєї поведінки.

У цілому ж і підлітки, і старшокласники вказують на утруднення у розвитку компонентів педагогічної схильності внаслідок дуже обмежених можливостей зайняти позицію педагога, яка б дозволила поєднати пізнавальний інтерес до цієї професії з практичними спробами у ній.

Таким чином, постає питання про можливі методичні аспекти розвитку схильності до педагогічної діяльності підлітків та старшокласників як передумови їхньої успішної професіоналізації.

Як зазначається у сучасній психолого-педагогічній літературі, традиційними засобами розвитку мотивації, у тому числі і схильності до педагогічної діяльності, є лекції та бесіди, які пояснюють зміст педагогічних функцій та особливостей їх реалізації у подальшій діяльності. Беручи до уваги структуру педагогічної схильності, доцільними можуть бути також заходи, спрямовані на інформування молоді про спеціальні здібності, необхідні для успішної роботи вчителя, про особливості його професіоналізації протягом життєвого

шляху, тощо. У контексті реалізації оптимального професійного самовизначення варто наголошувати і на ролі самооцінних якостей педагога у формуванні його фахової майстерності. При цьому спричиняється вплив переважно на когнітивну сферу школярів. Тому самі учні при опитуванні зазначали, що такі заходи не завжди дозволяють відчувати задоволення, пережити позитивні емоції у процесі пізнання, а тим більше – перевірити свої педагогічні здібності чи вміння на практиці, у тому числі і для корекції власної самооцінки.

Ефективними засобами розвитку схильності до професійної діяльності можна вважати методи, які максимально активізують діяльність самих школярів, забезпечуючи для них позицію суб'єкта самопізнання та саморозвитку [2; 3]. Сьогодні у практиці школи цей шлях може реалізуватися у вигляді ділових та рольових ігор, дискусій, конференцій, тренінгів, тощо. Для підлітків, зокрема, корисними можуть стати профконсультаційні ігри у формі гри – змагання (якнайкраще виконати певну педагогічну функцію), гри – подорожі у часі (уявити та відобразити, як виховували дітей раніше і як – у наш час), гри – інсценування (інсценувати певну педагогічну ситуацію, наприклад, ситуацію допомоги у здійсненні учнем професійного вибору), тощо. Базуючись на активній взаємодії у такій діяльності, вони забезпечать, з одного боку, усвідомлення змістових характеристик професії вчителя, а з іншого – створюють умови для формування реальної самооцінки професійно – важливих якостей, у тому числі і педагогічної схильності. Для старшокласників доцільними можуть бути ділові ігри, де максимально наближено до реальності відображаються суттєві ознаки педагогічної діяльності (наприклад, ситуація мікророзкладання, проведення виховної бесіди з невстигаючим учнем і т.п.). При цьому варто враховувати особливості самооцінки школярів, яка відбивається на розвитку основних складових їх схильності до педагогічної професії. Так, для школярів із заниженими самооцінковими показниками доцільним є включення у здійснення організаторських функцій у ігрових ситуаціях, що сприяє підвищенню їхньої впевненості у власних здібностях. Школярі з завищеною самооцінкою матимуть змогу більш критично ставитися до своїх якостей та можливостей їх реалізації на практиці, якщо у ігрових ситуаціях передбачатиметься також аналіз помилок та невдач при виконанні фрагментів педагогічної діяльності. Підліткам та старшокласникам із адекватною середньою самооцінкою у ігровій діяльності варто забезпечити можливість переживання позитивних емоцій від процесу та результату виконання елементів праці вчителя (через заохочення, ситуації перемоги у змаганні і т.п.) для закріплення стійкого інтересу як дієвого внутрішнього мотиву подальшої професіоналізації.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Аналіз проблеми розвитку професійної педагогічної схильності у шкільному віці на початковому етапі професіоналізації особистості дозволяє стверджувати необхідність застосування різноманітних методичних форм та прийомів, які сприяли б формуванню орієнтації підлітків та старшокласників на розвиток та вдосконалення складових професійної схильності, особливо важливих для реалізації ними фахової діяльності. Подальший пошук можливостей застосування при цьому різних шляхів виховного впливу щодо учнів із різними самооцінковими характеристиками може стати основою гармонійного розвитку їхньої педагогічної схильності як поєднання інтересу до професії, практичних умінь та навичок на основі необхідних для цього здібностей.

Список використаних джерел

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158с.
2. Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии / Борис Циренович Бадмаев. – М. : Владос, 1999. – 304 с.
3. Балаев А.А. Активные методы обучения / А.А. Балаев. – М. : Профиздат, 1996 – 96 с.
4. Баранник В.К. Самооцінка та її місце у структурі самосвідомості / В.К. Баранник // Соціальна психологія. – 2006. – №3. – С. 95–101.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П.Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
6. Липкина А.И. Самооценка школьника / А.И. Липкина. – М. : Знание, 1976. – 64 с.
7. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. – М. : Знание, 1993. – 190 с.
8. Орлов А.Б. Склонность и профессия / А.Б. Орлов. – М. : Знание, 1981. – 96 с.
9. Павлютенков Е.М. Кем быть ? / Е.М. Павлютенков. – К. : Молодь, 1983. – 200 с.
10. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
11. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності / В.А.Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.
12. Сидоров К.Р. Самооценка в психологии / К.Р. Сидоров // Мир психологии. – 2006. – №2. – С.224–234.
13. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И.Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144с.

Yu. Kaliuzhna

SELF-ESTEEM ASPECT OF DEVELOPMENT OF SCHOOL YOUTH'S PREDISPOSITION TO PEDAGOGICAL ACTIVITY

The article deals with the actual problem of professional self-determination at school age. Teacher's profession is complicated and multifaceted, so its essential features are not always adequately recognized by the pupils. It may affect their preparation for choosing of the profession. In the article there is considered the structure of professional predisposition as a powerful motivating factor of personal activity, which is based on the attractiveness of not only the result of one's own efforts, but also the process of their implementation. It considers taking into account one's own features and capabilities to achieve complex goals in different pedagogical situations. That is why pupils self-esteem is the key to successful development of the teacher's profession and its realization in the future.

The article provides an overview of the results of empirical research of predisposition to teaching activity and its structural components: interest to the profession, the practical experience in this area and the necessary skills of teens and high school students with varying self-esteem. There are distinguished specific characteristics of pedagogical predisposition of pupils of different ages and their relationship with the ability to evaluate their own behavior with internal criteria that are the basis of self-regulation in professional activity.

There are considered the main ways of development of components of teaching predisposition of pupils with various manifestations of self-esteem in teaching and educational process, which could provide conditions for their understanding and practical realization and optimize the process of professional self-determination of youth.

Keywords: *professional self-determination, predisposition, motivation, interest, skills, pedagogical abilities, self-esteem, self-consciousness, self-regulation, methodological means of development of predisposition to pedagogical activity.*

Надійшла до редакції 16.05.2017 р.